

Інформаційна довідка щодо окремих питань статусу військовополонених в Україні*

Анотація. В Інформаційній довідці розглянуто питання правового статусу військовополонених в Україні в контексті положень міжнародного гуманітарного права та вітчизняного законодавства. Проаналізовані окремі акти міжнародного та національного законодавства, присвячені цій тематиці.

Виявлено потребу законодавчого регулювання передумов і порядку скасування правового статусу військовополоненого та його звільнення з полону до завершення бойових дій.

Ключові слова: статус військовополоненого, перебування у полоні, бойові дії, кримінальна відповідальність, кримінальне провадження, покарання, звільнення з під варті.

Вступна частина. В умовах російської військової збройної агресії проти України набувають актуальності питання правової регламентації статусу військовополонених, гарантії дотримання їхніх прав і свобод під час перебування у полоні, умови та порядок звільнення з полону у випадку визнання судом військовополоненого невинуватим у вчиненні кримінального правопорушення у контексті міжнародного гуманітарного права, а також національного законодавства.

Основна частина. Правовий статус військовополонених визначається низкою міжнародних правових актів та нормами національного законодавства (Табл. 1).

Таблиця 1

Основні нормативно-правові джерела, що визначають статус військовополонених	
Міжнародне законодавство	Національне законодавство
IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі від 18 жовтня 1907 року; Женевська конвенція про поведження з військовополоненими від 12 серпня 1949 року; Конвенція проти катувань та інших жорстких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведження і покарання від 10 грудня 1984 року.	Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу»; Закон України «Про оборону України»; Закон України «Про соціальний і правовий захист осіб, стосовно яких встановлено факт позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України, та членів їхніх сімей»; Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впорядкування питань, пов'язаних із військовополоненими в особливий період»; постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку тримання

	<p>військовополонених» від 5 квітня 2022 року № 413;</p> <p>постанова Кабінету Міністрів України «Про Порядок здійснення заходів щодо поводження з військовополоненими в особливий період» від 17 червня 2022 року № 721;</p> <p>постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання виконання Закону України «Про соціальний і правовий захист осіб, стосовно яких встановлено факт позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України, та членів їхніх сімей» від 15 листопада 2022 року № 1281;</p> <p>постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку оформлення довідок про перебування осіб у місцях несвободи внаслідок збройної агресії проти України або інтернування в нейтральних державах» від 20 січня 2023 року № 55;</p> <p>Порядок організації та здійснення супроводження та охорони військовополонених з місць (місцевостей), де вони утримуються після взяття їх в полон, до таборів для тримання військовополонених або ділянок для тримання військовополонених, затверджений спільним наказом Міністерства оборони України та Міністерства розвитку громад, територій та інфраструктури України від 8 січня 2024 року № 15/12;</p> <p>Інструкція про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України, затверджена наказом Міністерства оборони України від 23 березня 2017 року № 164.</p>
--	---

У сучасних умовах в Україні активно розвивається державна система забезпечення правового статусу військовополонених, поводження з військовополоненими в особливий період. Відповідно до статті 9 Закону України

«Про оборону України» на Кабінет Міністрів України покладаються повноваження щодо встановлення порядку здійснення заходів щодо поводження з військовополоненими в особливий період відповідно до норм міжнародного права; установа порядку тримання військовополонених в особливий період відповідно до норм міжнародного права тощо. Також Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впорядкування питань, пов'язаних із військовополоненими в особливий період» від 24 березня 2022 року № 2158-IX певним чином урегульовано питання регламентації правового статусу військовополонених; організаційно-правових аспектів здійснення заходів щодо поводження з військовополоненими; повноважень органів державної влади, підприємств, установ та організацій щодо організації поводження з військовополоненими та їх утримання в особливий період відповідно до норм міжнародного права; умов функціонування таборів для тримання військовополонених тощо.

У вітчизняному законодавстві поняття «військовополонений» деталізовано в положеннях Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України, затвердженої наказом Міністерства оборони України від 23 березня 2017 року № 164. Відповідно до пункту 8 глави 2 розділу II цієї Інструкції військовополоненими є особи, які потрапили в полон до супротивника й належать до однієї з таких категорій:

- особовий склад збройних сил сторони конфлікту, а також члени ополчення або добровольчих загонів, які є частиною цих збройних сил;
- члени інших ополчень та добровольчих загонів, зокрема члени організованих рухів опору, які належать до однієї зі сторін конфлікту й діють на своїй території або за її межами, навіть якщо цю територію окуповано, за умови, що ці ополчення або добровольчі загоны, зокрема організовані рухи опору, відповідають таким умовам: ними командує особа, яка відповідає за своїх підлеглих; вони мають постійний відмітний знак, добре розпізнаваний на відстані; вони носять зброю відкрито; вони здійснюють свої операції згідно із законами та звичаями війни;
- члени особового складу регулярних збройних сил, які заявляють про свою відданість урядові або владі, що не визнані державою, яка їх затримує;
- особи, які супроводжують збройні сили, але фактично не входять до їх складу, наприклад, цивільні особи з екіпажів військових літаків, військові кореспонденти, постачальники, особовий склад робочих підрозділів або служб побутового обслуговування збройних сил за умови, що вони отримали на це дозвіл тих збройних сил, які вони супроводжують, для чого останні видають їм посвідчення особи за зразком;
- члени екіпажів суден торговельного флоту, зокрема капітани, лоцмани та юнги, а також екіпажів цивільних повітряних суден сторін конфлікту, які не користуються більш сприятливим режимом згідно з будь-якими іншими положеннями міжнародного права;

- жителі неокупованої території, які під час наближення ворога озброюються, щоб чинити опір силам загарбника, не маючи часу сформуватися в регулярні війська, за умови, що вони носять зброю відкрито й дотримуються законів і звичаїв війни.

Питання тримання військовополонених урегульовано Порядком тримання військовополонених, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 5 квітня 2022 року № 413 (далі – Порядок), відповідно до пункту 2 якого статус військовополоненого та право на відповідне поводження з ним набирають чинності з моменту взяття військовослужбовця в полон. Особа, яка брала участь у воєнних діях і потрапила в полон, якщо вона має право та претендує на статус військовополоненого, користується захистом відповідно до положень Женевської конвенції.

Пункт 89 Порядку тримання військовополонених встановлює, що у разі закінчення бойових дій військовополонені без зволікань підлягають звільненню з полону без затримки із суворим дотриманням принципу, згідно з яким забороняється повертати чи видавати будь-яку особу іншій державі, якщо є серйозні підстави вважати, що їй там може загрозувати застосування катувань, переслідування чи інші серйозні порушення прав людини. Із цією метою у таборі складається план повернення військовополонених та графік вибуття команд військовополонених до місць їх передачі (залізничні станції, морські або річкові порти, аеропорти тощо). Відповідно до пункту 90 Порядку після узгодження плану повернення військовополонених із відповідними центральними органами виконавчої влади в таборі здійснюються такі заходи:

- видається наказ начальника табору про підготовку та проведення повернення військовополонених із полону;
- складаються списки команд для відправлення військовополонених;
- опрацьовуються особисті та інші документи військовополонених;
- проводиться згортання та припинення виробництва, що здійснювалося в таборі;
- повертаються виробничі команди, які працювали за межами табору;
- закриваються особисті рахунки військовополонених та здійснюється остаточний розрахунок за виконану роботу;
- здійснюється видача особистих речей (крім особистої зброї, якою вони були нагороджені) та коштів, які були вилучені у військовослужбовців під час захоплення в полон (безпосередньо перед посадкою на транспорт);
- здійснюється підготовка речей, які не можуть бути взяті із собою військовополоненими, для транспортування на батьківщину.

Загальні вимоги щодо здійснення заходів стосовно поводження з військовополоненими в особливий період відповідно до норм міжнародного права з моменту потрапляння таких осіб у полон та до моменту передачі їх до таборів для тримання військовополонених регламентовано Порядком здійснення заходів щодо поводження з військовополоненими в особливий період, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 17 червня 2022 року № 721, відповідно до пункту 5 якого держава відповідає за поводження з

військовополоненими, при цьому військовополонені перебувають під владою держави, а не окремих осіб чи військових частин. Військовополонені зобов'язані дотримуватися вимог нормативно-правових актів України, які доведені до них зрозумілою їм мовою. Особа набуває статусу військовополоненого та відповідні гарантії з моменту потрапляння в полон.

Під початком військового полону слід розуміти захоплення комбатанта супротивною стороною (примусове позбавлення можливості вчиняти опір) або його добровільна здача в полон, тобто залишення зброї, піднімання рук угору, викидання білого прапора тощо. Загалом усі військовополонені поділяються на 2 групи. До першої відносяться військовополонені, які не підозрюються у вчиненні воєнних злочинів. Відповідно, вони не підлягають кримінальній відповідальності, а отже, стосовно них не відкривається кримінальне провадження і не обираються запобіжні заходи. До другої групи відносяться військовополонені, які в рамках кримінального провадження отримали певний процесуальний статус. Зокрема, ідеться про статус підозрюваного, обвинуваченого або навіть засудженого у справах про вчинення воєнних злочинів. У зв'язку з цим постає запитання, як подібний процесуальний статус військовополоненого впливає на можливість його обміну, та чи містить міжнародне або національне право відповіді щодо зазначених ситуацій.

Існують певні особливості в умовах, видах та обсязі відповідальності військовополонених. Якщо військовополонений скоює злочин, він може бути притягнутий до кримінальної відповідальності (відповідно до національного та міжнародного права). Тільки за те, що вони брали участь у бойових діях (навіть якщо вони не скоювали злочину), учасники бойових дій, які є військовополоненими, не можуть бути притягнуті до відповідальності (комбатанти зі статусом військовополоненого характеризуються наявністю прав і обов'язків, включаючи право на участь у бойових діях і обов'язок дотримуватися норм міжнародного гуманітарного права).

Що стосується основних судових гарантій військовополонених, то до них належать: швидкий судовий розгляд справ військовополонених і винесення вироку незалежним і неупередженим судом із дотриманням належної правової процедури; забезпечення в ході судового розгляду прав і засобів правового захисту обвинувачених, як це передбачено статтею 105 Женевської конвенції; заборона військовій владі та судам накладати на військовополонених покарання, відмінні від тих, що передбачені за таке саме правопорушення для осіб зі складу власних збройних сил, які вчинили таке саме діяння (стаття 87 Женевської конвенції); заборона засуджувати військовополонених за дії, не заборонені законами країни, в якій вони тримаються в полоні, або міжнародним правом, чинним на момент вчинення цих дій (частина 1 статті 99 Женевської конвенції); забезпечення права на захист (стаття 99 Женевської конвенції); можливість подати апеляційну та касаційну скаргу на судові рішення (стаття 106 Женевської конвенції).

Таким чином, правовий статус військовополонених визначає їхні спеціальні та загальні права, гарантії їх забезпечення та дотримання державою, яка тримає

їх у полоні, а також особливості їх відповідальності. Щоб уникнути помилок у правозастосуванні, варто вказати на відмінності у правовому статусі військовополоненого через призму положень чинних Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України:

1. Військовополонені, які не вчинили кримінального правопорушення, не підлягають кримінальній відповідальності і не є військовополоненими в розумінні Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України, а також не підлягають обмеженню чи позбавленню волі.

2. Метою тримання під вартою військовополоненого є недопущення подальшої його участі в бойових діях – як засіб обмеження свободи, що має свої особливості та цілі, визначені міжнародним гуманітарним правом та національним законодавством.

3. Затримання та ув'язнення військовополонених можливе без рішення суду та на строк, який не передбачений законом, а залежить від об'єктивних факторів, у тому числі від тривалості військового конфлікту. Водночас військовополонені, які переслідуються відповідно до законодавства країни, в якій вони знаходяться в полоні, за діяння, вчинені ними до взяття в полон, користуються, навіть у випадку засудження, пільгами Женевської конвенції.

Військовополонених звільняють і репатріюють без зволікання після закінчення бойових дій (стаття 118 Женевської конвенції). Утримання у полоні за деяких обставин може завершитися раніше. Важкопоранені й важкохворі військовополонені повинні бути відправлені на батьківщину або госпіталізовані у нейтральних країнах, як тільки вони будуть у стані, що дозволяє їх перевезення. Не чекаючи закінчення війни, конфліктуючі сторони з гуманних міркувань можуть домовитися про обмін військовополоненими (частина IV Женевської конвенції). Визволення з полону може бути здійснене до закінчення бойових дій під слово честі та зобов'язання не брати участь у бойових діях до закінчення збройного конфлікту (частина 2 статті 21 Женевської конвенції).

Правовий статус військовополонених, який визначається низкою міжнародно-правових актів, впливає на практику правозастосування, що обумовлює встановлення та дотримання правил поведінки з ними та правомірність дій державних органів щодо таких осіб, а саме можливості, зміст, обсяг їх впливу. Загалом система прав військовополонених включає як спеціальні, так і загальні права. Навіть у випадку наявності судового рішення, яке набрало законної сили, щодо визнання особи невинуватою у вчиненні кримінальних правопорушень та подальшого звільнення військовополоненого від кримінальної відповідальності і згодом з-під варти, це не означає, що відбувається автоматична втрата правового статусу військовополоненого *нелогічно, краще розбити речення, бо губиться сенс*, зокрема з табору утримання військовополонених. На міжнародно-правовому рівні встановлено, що у випадку порушення прав військовополонених державою, яка тримає їх у полоні, вона нестиме відповідальність перед міжнародною спільнотою та постраждалими особами, зокрема, за рішенням міжнародних трибуналів або діючих міжнародних судових органів така держава зобов'язана надати репарації або

компенсації постраждалим особам або державам, чиї військовополонені зазнали порушень своїх прав.

Висновок. У вітчизняному законодавстві питання визволення з полону до закінчення бойових дій під слово честі та зобов'язання не брати участь у бойових діях до закінчення збройного конфлікту відповідно до частини 2 статті 21 Женевської конвенції та з інших підстав не врегульовано.

*Дослідницька служба
Верховної Ради України*

** Цей документ підготовлений Дослідницькою службою Верховної Ради України як довідковий інформаційно-аналітичний матеріал. Інформація та позиції, викладені в документі, не є офіційною позицією Верховної Ради України, її органів або посадових осіб. Цей документ може бути цитований, відтворений та перекладений для некомерційних цілей за умови відповідного посилання на джерело.*